

Siyâsetnâmelerdeki Hükümdar Özellikleri Açısından Sultan Alp Arslan*

Sultan Alparslan with Regard to the Characteristics of Sovereign in Siyasatnamas

Süleyman ÖZBEK**

Öz

İlkçağlardan günümüze kadar uzanan modern devlet yapılarında, insanlar kendisini ve toplumu yönetecek, yasalar koyacak bir idareci seçmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda idare eden ile idare edilenler arasında karşılıklı hak ve hukuk ilişkisine dayanan bir anlayış ortaya çıkmıştır. Ancak her toplumda ve devlette adalet ve eşitliği sağlamanın mümkün olamayacağı aşikârdır. İstenmeyen bir durumun ortaya çıkmaması için devlet adamlarına siyaset bilimi niteliği taşıyan ve özde devlet hayatına ilişkin kurallar ve tavsiyeler içeren eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Türk-İslam devletleri tarihinde genel olarak Siyâsetnâme adıyla anılan bu tarz eserler de ele alınan konular arasında; hâkimiyet telakkisi, hükümdarda bulunması lazım gelen özellikler, vezirin görev ve yetkileri, diğer devlet ricalinin seçiminde gösterilmesi gerekli titizlik, ordu ve maliye teşkilatına dair gerekli tavsiyeler başta gelir. Bu tavsiyelerin büyük çoğunluğu günümüzde dahi hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Siyâsetnâmelerde yapılan tavsiyeler arasında ilk sırayı hükümdarda bulunması gereken özellikler alır. Bu özellikler incelendiğinde kut sahibi ve asil soydan olmak, akıl ve bilgili olmak, adil ve cömert olmak, erdemli olmak gibi iddialı bir hükümdar tasviri ile karşılaşırız. Ancak her türlü hatadan ve kusurdan arındırılarak idealize edilen bu hükümdar portresinin karşılığını, gerçek hayatta bulmak oldukça zordur. Nitekim Türk-İslam devletleri tarihinde bu özelliklerin tamamını bünyesinde barındıran

* Bu çalışma 26-28 Nisan 2018 tarihinde Muş'ta yapılan Uluslararası **Malazgirt Meydan Muharebesi ve Sultan Alparslan** Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Öğr. Üyesi: s.ozbek@hbv.edu.tr Orcid: 0000-0003-4359-9700

hükümdar sayısı bir elin on parmağını geçmez. Hükümdarların çoğu bu özelliklerin bir kaçı ile hükümdarlık yaparken pek çoğu da bu özelliklerin yanından bile geçmeden saltanatlarını tamamlamışlardır.

Bu çalışmada Siyâsetnâmelerde zikredilen hükümdar özellikleri açısından, Selçuklu Devletinin kudretli hükümdarı Alparslan'ın şahsiyeti ve karakter yapısı değerlendirmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyâsetnâmeler, Devlet Yönetimi, Sultan, Hükümdar Özellikleri, Selçuklular, Alp Arslan,

Abstract

In modern state structures from antiquity to the present day, people had to choose an administrator to govern themselves and society and to put laws on them. As a result of this, an understanding emerged between the ruler and the rulers based on mutual rights and legal relations. However, it is obvious that it will not be possible to achieve justice and equality in every society and state. In order to prevent the emergence of an undesirable situation, it was started to write articles which include the rules and recommendations about the political science and state life to the statesmans. These kinds of works which are generally referred to in the name of Siyâsetnâme in the history of Turkish-Islamic states have also taken the necessary precautions for domination, the features that should be included in the ruling, the vigilance of the vizier and the necessary precautions to be shown in the selection of other state officials, the army and the financial organization. The vast majority of these recommendations remain valid even today. Among the recommendations in Siyâsetnâmes, the first order has the characteristics that must be found in the sultan. When these features are examined, we encounter the portrayal of an assertive emperor, such as being a Kut owner and a noble descendant, being wise and knowledgeable, being just and generous and being virtuous. However, it is difficult to find the equivalent of this portrait of the sultan in real life, which is idealized by being free from all mistakes and defects. As a matter of fact, in the history of the Turkish-Islamic states, the number of emperors who possess all of these qualities does not exceed ten fingers of a hand. Most of the sultans reigned with a few of these features, but many of them completed their reign without passing these qualities.

In this notification in terms of the characteristics of the sultan mentioned in the Siyâsetnâme, the personality and character structure of Alparslan, the mighty ruler of the Seljuk State, will be tried to be evaluated.

Keywords: Siyasetnâmas, State Administration, Sultan, Ruler Characteristics, Seljuks, Alparslan,

Mehmet Niyazi, devlet hâkimiyetlerini gelenekçi, kanunî ve karizmatik olmak üzere üç kısımda ele almaktadır. Buna göre; gelenekçi hâkimiyette meşruiyet, eskiden beri süre gelmekte olan ve değişmeyeceğine inanılan düzenin kutsallığını benimsemeye dayanır. Hâkimiyeti kimin ele alacağı, nasıl kullanacağı gelenekler tarafından belirlenir. Böyle bir hâkimiyet anlayışında hükümdar, hâkimiyetini yazılı hukuk kaidelerine göre değil, örf âdet ve geleneklere uygun olarak kullanır. Kanunî hâkimiyette, hükümdarlığın esas kanunlarla tespit edilir. Hâkimiyeti ellerinde bulunduranlar objektif kurallara göre hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Karizmatik hâkimiyette ise hâkimiyetin hükümdardaki Tanrı vergisi olarak nitelendirilen üstün vasıflardan kaynaklandığı kabul edilir. Bu hâkimiyette esas, biraz insanüstülük, lütuf ve inayetle donatılmış olma gücüdür. Karizmatik hâkimiyette idare edilenler, hükümdarı bu nitelikte bir varlık olarak kabul ederler¹. Türk devletlerinde ise hem gelenekçi hem de karizmatik hâkimiyet anlayışını görmek mümkündür. Türk hakanları karizmatik olarak hâkimiyeti ilahî bir menşeyden almışlardır. Aynı zamanda devleti idare ederken gelenekçi hâkimiyetin tezâhürü olan örf, âdet ve geleneklere de uygun biçimde devleti yönetmektedirler.

Mehmed Niyazi'nin bu hâkimiyet tanımına göre Selçuklu sultanları gelenekçi bir hâkimiyeti temsil etmekle beraber aynı zamanda karizmatik özellikler de taşırlar. Nitekim devletin kuruluşundan itibaren başlayan iktidara güç ile hâkim olma anlayışı, daha sonraki zamanlarda da gelenek hâline gelmiştir. Bu çerçevede Selçuklu sultanları bir taraftan geleneklere bağlı olarak devlet ricalinin tercihiyle, diğer yandan da bilek ve pazu gücüyle diğer hanedan üyeleri arasında temâyüz ederek tahta çıkmakta ve saltanat merdivenlerinde kararlı bir şekilde ilerlemektedir.

¹ Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 2. bsk. İstanbul, 1996, s. 44-45; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997, s. 256; Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Bahaeddin, Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* ve Aydın, Taneri, *Türk Devlet Geleneği*.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı olan Alp Arslan, Melik Çağrı Bey'in oğlu olup, 1029 yılında dünyaya gelmiştir. Alp Arslan'ın çocukluk yıllarına dair kaynaklarda detaylı bilgi mevcut değildir. Yalnız kaynaklar, çocukluğundan itibaren onun sert bir karaktere sahip olduğunu kaydederler. İlk askerî başarısını henüz çocuk yaşlarında iken 1043 yılında Gaznelilere karşı kazanmıştır. Elde ettiği bu başarı daha sonrasında diğer hanedan üyelerine karşı hükümdarlığa giden yolda önünü açmıştır. 1043 yılında babası Çağrı Bey tarafından Belh ve Toharistan bölgesinin idaresi kendisine verilmiştir. 1059 yılında hanedan üyelerinden İbrahim Yınal isyan ederek Sultan Tuğrul Bey'i Hemadan'da kuşatma altına almıştır. Zor durumda kalan Tuğrul Bey'in yardım istemesi üzerine Çağrı Bey, oğulları Alp Arslan ve Kavurd'u bir ordu ile göndererek Tuğrul Bey'i ve devleti büyük bir tehlikeden kurtarmıştır. Babası Çağrı Bey'in 1059 yılında ölümü üzerine onun hâkim olduğu Horasan bölgesinin idaresini ele alan Alp Arslan, Tuğrul Bey'in ölümüne kadar Büyük Selçuklu Sultanı'na bağlı kalmıştır. Alp Arslan, Türk devlet anlayışında yer eden hükümdarlık özelliklerini sadece savaş alanlarında kahramanlığı ve cesareti ile göstermemiştir. O, Horasan Meliki olarak iyi idaresi, adaleti, uyguladığı vergi sistemi ve cömertliği ile de şöhret kazanmış ve Büyük Selçuklu sultanları arasında kendisine haklı bir yer edinmiştir².

Selçuklu Sultanı Alp Arslan da, Mehmed Niyazi'nin işaret ettiği Türk devlet geleneğinin tezâhürü olan hem karizmatik hem de gelenekçi hâkimiyetin unsurlarını bünyesinde barındırmaktadır. Biz bu unsurların neler olduğu ve devlet idaresinde ne şekilde uygulama alanı bulduğuna dair siyâsetnâmeler adı altında formüle edilen eserlerde verilen bilgilerden hareketle detaylı bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Türk devlet anlayışına göre hükümdar, hükümdarda bulunması gereken özellikler ve hükümdarın yetkileri ile devleti nasıl yönetmesi lazım geldiğine dair hususlar genel olarak tarihî kaynaklarda dağınık bilgiler hâlinde bulunmaktadır. Ancak tarih araştırmacıları arasında siyâsetnâmeler olarak adlandırılan eserlerde bu konuda daha detaylı ve özel bilgilere ulaşmak

² M. Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı I*, Ankara 1983, s. 3-9; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 526-530.

mümkündür. Siyâsetnâmelerde, genelde bir ahlak kitabı olmaları hasebiyle, insan-ı kâmilde bulunması lazım gelen bilgi, adalet, cesaret, cömertlik, tevazu, sabır gibi temel özelliklerin açıklanmasında bol miktarda *Kur'an* ayetlerinden ve Hadis-i Şeriflerden örneklemeler yapılmıştır. Bazıları doğrudan hâkimiyeti elinde bulunduran hükümdara hitaben bazıları da devlet içerisinde ikinci adam konumunda olan vezirlere yazılmış veya kim için yazıldığı ayrıntılı biçimde izah edilmemiş ve genel ifadeler kullanılmıştır³. Bu türden kaleme alınmış eserlerde; saltanatın esasları ve şartları, bir sultanda bulunması lazım gelen özellikler, sultan ile halk arasındaki karşılıklı görev ve sorumlulukları önemle vurgulanır. Devletin bekâsı için adaletin önemine işaret edilir. Rüşvet, zimmet, suiistimal gibi devlet teşkilâtının en büyük düşmanı olan ve toplum ahlâkını bozan unsurlar ve bunların ortadan kaldırılma yolları gösterilerek sultanın dinî ve ahlakî görevlerine yönelik nasihatler ana temayı belirler. Bu tarz eserlere genel olarak Nasihatü'l-Mulûk, Tuhfetü'l-Mulûk gibi isimler verilmiştir⁴.

Bütün Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi, Büyük Selçuklularda da devlet hiyerarşisinin en üst basamağında sultan bulunmaktadır. Devletin başı olarak saray ve hükümet teşkilatına dair çalışmalarda ele alınacak ilk makam sahibi de sultandır. Bu sebeple Türk devletlerinde görev alan bir hükümdarda bulunması gerekli olan özellikleri ele almadan önce terminoloji olarak sultan kelimesinin ortaya çıkışı ve ıstılâhî manası üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

Bozkır Türk devletlerinde devletin başında bulunan şahıs için İslamiyet öncesi kagan, hakan, han, tanyu, yabgu, bey gibi unvanlar kullanılırken İslamî döneme geçişle birlikte emîr, melik, hükümdar, sultan, padişah gibi farklı unvanlar da kullanılmaya başlanmıştır⁵. Bu isimlendirmelerden Arapça “hüküm” ile Farsça

³ Siyasetnâmelerin muhteviyatı ve bu konu hakkında bugüne kadar yapılmış çalışmalar hakkında derli toplu bilgi için bkz. Mustafa Uğur, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, MEB. Yay., İstanbul 2001.

⁴ Bu türden eserlere misal vermek gerekirse; Orhun Kitabeleri, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i, Nizamülmülk'ün Siyasetnâmesi, Râvendî'nin Râhâtu's-Sudûr'u, Beydabâ'nın Kelile ve Dimne'si, Katip Çelebi'nin Mizanu'l-Hakk'ı, Koçi Bey'in Risalesi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihu'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ'sı ilk akla gelenler olarak sayılabilir.

⁵ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 267-268; Halil İnalçık, “Padişah”, *DİA*, C. 34, s. 141-143.

“dâr” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan ve hüküm sahibi anlamına gelen hükümdâr ile yine Arapça kökenli sultan kelimesi en yaygın olarak kullanılanlardır.

Sultan, Süryanice bir kelime olup, Ortaçağ Türk İslam devletlerinde XI. yüzyıldan itibaren kudretli bir emîr veya bir bölgenin müstakil idarecisi anlamında bir unvan olarak ortaya çıkmış; İslam’ın ilk asırlarından itibaren de idarî iktidar, kudret anlamında kullanılmıştır⁶.

Kur’an’da sultan kelimesi karşılığı olmak üzere melîk, mâlik ve hâkim tabirleri kullanılmıştır. “Göklerin ve yerin mülkû hep O’nundur”⁷ “elbette ki, hüküm sadece Allah’ındır”⁸, “Bütün emirler (idari işler, buyruklar) Allah’a racidir”⁹ ve “Mülkte O’nun bir ortağı olamaz”¹⁰ şeklindeki ayetler bu ifadelerden sadece birkaç örnektir. Bu kelimelerle kastedilen güç ve kudret, dünyevi bir unvan olmaktan ziyade yüce yaratıcı olan Allah’ın sıfatlarındandır. “Allah ahkemi’l-hâkimin değil midir”¹¹ ifadesinde ise yüce yaratıcı kendisini rakipsiz, hâkimlerin hâkimi olarak ifade etmektedir. O zaman kâinatta sadece bir tek sultan yani “Mâlikü’l-Mülk” olan Allah vardır. Dünyadaki hükümdarlar ise yine Kur’an’ın “Ey Davut, biz seni yeryüzünde halife kıldık. Halk arasında hak ile hüküm ver”¹² ifade ettiği şekliyle ancak Allah’ın yeryüzündeki halifesi ve gölgesi olarak mevcudiyetini devam ettireceklerdir.

İslam devletlerinde sultan unvanı ilk defa Abbasî halifeleri için ruhânî bir kudreti ifade amacıyla “Sultan Allah” şeklinde kullanılmıştır. Abbasîler Devri’nde Harun er-Reşîd Dönemi’nin en önemli simâlarından olan vezir Cafer’e devlet içerisinde en kudretli mevkide bulunması sebebiyle sultan unvanı verildiği bilinmektedir¹³. Cafer’in bu unvanı belki de sultan kelimesinin ıstılâhî

⁶ J.H. Kramers, “Sultan”, *MEB, İslam Ansiklopedisi*, XI, s. 24-28.

⁷ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara, 107.

⁸ *Kur’an-ı Kerim*, Enam, 57.

⁹ *Kur’an-ı Kerim*, Hadid, 5.

¹⁰ *Kur’an-ı Kerim*, Furkan, 2.

¹¹ *Kur’an-ı Kerim*, Tin, 8.

¹² *Kur’an-ı Kerim*, Sad, 26.

¹³ Kramers, “Sultan”, s. 24-28

manasına uygun, idarî kudret anlamını yüklenmesinde önemli bir merhale olmalıdır.

Sultan unvanı daha sonraları müstakil bir hükümdarlığa işaret olarak Gazneliler ve Büveyhî hükümdarları tarafından kullanılmıştır. Ancak Ortaçağ İslam devletlerinde idari hükümet ve kudret anlamında sultan unvanını ilk kullanan Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey olmuştur. O, sultan kelimesine “*el-Muazzam*”ı da ekleyerek İslam hükümdarlarının erişebileceği idari kudret anlamında en yüksek konuma yerleştirmiştir. Böylece “*sultan*” Selçuklular ile sadece merkezde oturan büyük hükümdarın kullandığı bir unvan olarak gerçek manada bir hükümdar ismi hâline gelmiştir. Selçukluların tâbiyeti altında olan vasal hükümdarlardan Türkiye Selçukluları hariç olmak üzere, diğerleri Türk devlet geleneğinin bir gereği olarak sultan unvanını kullanamamışlar, sadece melîk, emîr veya şâh unvanını kullanabilmişlerdir. Aynı uygulamanın devam ettiğini gördüğümüz Eyyubîler’de İslam kaynakları Selahaddin Eyyubî’ye sultan unvanını verseler de Eyyubî hükümdarlarının sultan unvanını kullanmaktan imtina ettikleri bunun yerine el-Melîk’i tercih ettikleri bilinmektedir¹⁴. Orta Çağ Türk İslam devletleri içerisinde sultan unvanını en fazla kullanan ve bu unvana en yüksek ihtişamını veren devlet, Mısır Türk-Memlûk Devleti’dir. Memlûk tarihçilerinden Halil b. Şahin ez-Zâhiri, sultan unvanını ancak Kahire’de oturan Abbasî halifesinin tevcih edebileceğini ve bu unvanın sadece Memlûk sultanlarına ait bir unvan olduğunu vurgulamaktadır¹⁵.

Siyâsetnâmelerde devlet adamlarına yapılan tavsiyeler arasında hükümdarda bulunması lazım gelen özellikler ilk sırayı alır. Bu özellikler arasında ise kut anlayışı dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi, Türk devlet

¹⁴ Kramers, “Sultan”, s. 24-28

¹⁵ Halil b. Şahin ez-Zâhiri, *Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyânü't-Turûk ve'l-Mesâlik*, (nşr. B. Ravis), Paris 1894 s.89-90; krş. İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, C. VII, İst. 1991, s. 181; Aslında Ortaçağ Türk İslam devletlerinde yeni tahta çıkmış bir hükümdar mutlaka bağlı bulunduğu hilafet merkezinden, Bağdad Abbasi Halifeliği veya Mısır Fatımi Halifeliği olmak üzere, hâkimiyetini meşru gösterecek bir menşur almak mecburiyetindeydi. Selçuklu sultanı Melikşah’ın ölümü üzerine hâkimiyet mücadelesine giren hanedan üyelerinin her birisi ayrı ayrı Abbasi halifesinden menşur talep etmelerine rağmen Abbasi halifesi menşur vermeyi hâkimiyet mücadelelerinin bitmesine ve kazanan şehzadeye verme şartına bağlamıştı. Bkz. M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1982.

felsefesinin ana unsurlarından olarak zikredilen kut anlayışı Tanrı bağışını bazı vasıfların hükümdarda bulunması gerektiğini kabul eden bir anlayıştır. Kut kelimesinin anlamı üzerinde farklı düşünceler olmakla birlikte genel olarak; devlet, baht, iyi talih gibi manaları kabul görmüştür. Buna göre Türk hükümdarlarına idare etme yetkisi Tanrı tarafından ilahi bir lütf olarak bağışlanmıştır. Bir başka deyişle hükümdar Tanrı irade ettiği için yani kendisine kut verildiği için hükümdardır ve idare etme yetkisine sahiptir¹⁶.

Orhun Kitabeleri'nde de Göktürk Hakanı Bilge Kağan (716-734)'ın “*Tanrıya benzer Tanrı'da bolmuş Türk Bilge Kağan*”*Tanrı irade ettiği için, kutum olduğu için Kağan oldum*”¹⁷ sözleriyle ilk ifadesini bulan kut anlayışı, Asya Hunlarında “*Gök Tanrı'nın, tahta çıkardığı Tanrı kut'u Tanrı*”¹⁸; Avrupa Hunlarında ise Atilla için “*Tanrının kılıcı*” veya “*Tanrının kurbacı*” şeklinde ifade edilmiştir. Karahanlı Devri ana kaynaklarından *Kutadgu Bilig*'te de “*bu beyliği sen arzı edip kuvvet kullanarak ele geçirmedin. Onu sana tanrı kendi fazlı ile ihsan etti*”, “*beyler hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar*” sözleriyle kut anlayışı teyit edilmektedir¹⁹.

Hükümdarda bulunması gereken ilk ve en önemli hususlardan olan kut anlayışının Alp Arslan için tezahürü nedir? Bunu devletin ünü veziri Nizâmülmülk (1018-1092)'ün *Siyâsetnâme* adlı eserinin daha ilk faslında açıkça görmekteyiz. Nizâmülmülk, bu eserinde “*Bil ki, yüce Allah her asırda ve çağda halk arasından birini seçer, onu padişahlara layık ve metbe değer hünerlerle süsler. İnsanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar diye, dünya işlerini ona tevdi eder*”²⁰ ifadesiyle, Sultanlığın Alp Arslan'a Allah tarafından bahşedildiğine işaret ederek, Türk devlet felsefesinin ana unsuru olan kut anlayışının Selçuklularda da mevcudiyetini vurgular.

Siyâsetnâmeler, Kut sahibi olmanın kolay olamayacağına işaret ederek, hükümdarlık elde etmek isteyen kişinin buna çaba göstermesini ve kuta layık

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Ankara 1980: Aynı Müellif, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1997, s. 248-258, 358; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 1981, s. 66.

¹⁷ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1983, s. 17, 19 ve 36.

¹⁸ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 248-249.

¹⁹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 68-69.

²⁰ Nizâmülmülk, *Siyaset-nâme*, (Haz. M. Altay Köymen), Ankara 1982, s.11.

iyi bir ahlak ve karaktere sahip olması lazım geldiğini “*ben adalet yapmağa niyet ettim ve yüzümü bakka çevirdim. Belki Tanrı benim için bir kûlah, tac dikip hazırlamıştır*” sözleriyle vurgularlar.

Devlet idaresinde kabiliyet, yetenek ve tecrübe zamanla kazanılacak hususlardır. Oysa siyâsetnâmelerin vurguladığı soy ve iyi ahlak babadan gelen irsî bir unsurdur. Yusuf Has Hâcib’in “*Bey anasından beylikle doğar. Babası bey ise oğul da bey doğar, babası gibi bey olur*”²¹ ifadeleriyle, Râvendî’nin, “*Cihan sahibi tanrı, padişahlığı bir cevberden ve soydan yaratmıştır. Onu en layık, en akıllı ve halkı en az incitene verir*”²², “*Soy baba tobumundan kazanılan bir şeydir. Zaten iyi bir tobumdan iyi bir meyve hâsıl olması tabii bir şeydir*” sözleri bu konuda paralellik arz etmektedir.

Osmanlı kroniklerinde Osmanlı sultanlarının meşruiyeti açıklanırken hükümdarlığa layık olan tek boyun Oğuz Kağan evladını teşkil eden 24 oğuz boyuna ve bunlar arasında da Kayı boyuna ayrı bir önem atfetmeleri bilinen bir husustur. Nitekim Selçuklu sultanları bu hususta zaman zaman Gazneli hükümdarlarını köle menşei olmaları hasebiyle eleştirmişlerdir.

Alp Arslan’ın soy ve nesep açısından 24 oğuz boyundan Kınık boyuna mensubiyeti dolayısıyla asaleti şüphe götürmez. Bu sebeple Türklerin ulu hakan olarak gördükleri Oğuz Kağan’ın torunu olması hasebiyle Alp Arslan’ın bir hükümdarda bulunması lazım gelen asalet özelliğini babası Çağrı Bey’in terbiyesinde yetişmiş olması, iyi ahlak ve hükümdarlık meziyetlerini tevarüs ederek bünyesinde barındırdığı aşikârdır.

Siyâsetnâmelerin üzerinde ittifak ettiği hükümdarın vasıflarından birisi de akıl ve bilgeliktir. Bu konuda Yusuf Has Hâcib “*Tanrı lütfu olan knt bile akıllı ve bilgili insana layıktır*”²³ derken, Nizâmülmülk “*Yüce Allah, ona ikbal ibsan eder, akıl ve bilgi verir ki, o bu akıl ve bilgi ile hükümdarlık eder*”²⁴ diyerek akıl ve bilgiyi hükümdarlığın vazgeçilmez şartlarından biri olarak ortaya koyarlar. Akıl ve bilgi konusunda Râvendî’nin tavsiyeleri ise şöyledir: “*Hüner, soy ve cevberle beraber olur. Bunu buldun mu sana akıl, iyiyi kötüden ayıran şey, lazımdır. Bunlar bir kişide toplandı*

²¹ R. Genç, *Karabanlı Devlet Teşkilatı*, s. 69.

²² Râvendî, *Râbatü’s-Sudûr ve Ayetü’s-Sürûr* (çev. A.Ateş), TTK. Yay. Ankara 1957, s.XVI, s.151.

²³ İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig*, s. 16-18.

²⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 12

mı, o keder, zahmet ve sıkıntıdan kurtulur'²⁵ Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi hükümdar olacak kişinin iyi soy sahibi ve yetenekli olmasının yanında akıllı ve bilgi sahibi olması gerektiğine de işaret edilmektedir.

Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşaması Kınık boyunun konar göçer bir hayat yaşadığı devredir. Bu dönemde Selçuklu meliklerinin yetiştirilmeleri nasıl olduğunu ve ne şekildeydi tafsilatlı olarak bilmiyoruz. Ancak Dede Korkut Hikâyelerinde yer alan beylerin çocukları için kırk yoldaş tayin ve tahsis etmelerini genelştirirsek Selçuklularda da buna benzer uygulamaların olduğu düşünülebilir. Eski Türk devlet geleneğine bağlı kalan Selçukluların diğer devlet kurumları gibi atabeglik müessesesini de Karahanlı ve Gazneli devletlerinden aldıkları ve geliştirerek devam ettirdikleri bilinmektedir. Nitekim Selçuklu sultanları, devlet topraklarını aile fertleri arasında taksim ederken henüz yaşları küçük olan şehzadelere vasî ve mürebbî sıfatıyla kumandanlar arasından birer atabeg tayin etmişlerdir. Bu atabegler ata binme, ok ve kılıç kullanma gibi askerlik sanatına dair eğitimler başta olmak üzere genç meliklerin yetiştirilmesi için tayin edilen bir hoca vasfı taşıyorlardı. Sultan Alp Arslan'ın nasıl bir eğitim aldığı ile ilgili bir bilgimiz yoktur. Ancak, Malazgirt Zaferi'nden sonra oğlu Melikşah'ın devlet işlerinde tecrübe kazanması hususunda vezir Nizâmülmülk'ü görevlendirerek ona "*Ata Hoca*" veya "*Atabeg*" unvanını verdiği kaynaklarda zikredilmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye Selçukluları Devri'nde de devam eden bu uygulama hakkında Mevlevî kaynaklarının verdiği bilgiler önem arz eder. Bu konuda Mevlâna, müstakbel hükümdarların en iyi şekilde yetiştirilmeleri için devrin seçkin ilim ve hüner sahibi kişilerinin hükümdarlar tarafından görevlendirildiğini ifade eder. Aynı şekilde Sultan Veled de hükümdarın, veliaht tayin ettiğini oğlunu en iyi şekilde yetiştirmek amacıyla devrin önde gelen ulemasını görevlendirdiğinden bahsederken, Eflâki ise meliklerin tahsil ve terbiyeleri için saray içerisinde oluşturulan ve sadece sultanların erkek çocuklarının değil kız çocuklarının da eğitim aldığı bir Şehzadegân mektebinden bahseder²⁶.

²⁵ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 29.

²⁶ Mevlana, *Fihî Mâfih*, (Çev. M. Anbarcıoğlu), 5. Bsk. İstanbul 1990, s. 28; Eflâki, *Menakıbu'l-Arifîn* (trc. T. Yazıcıoğlu), II Cilt, Ankara 1959 – 1961, C. II, s.403; Aydın Taneri, *Türkiye*

Ancak Siyâsetnâmelerde işaret edilen “bilig” den kasıt okuma yazmaya, pozitif ilimlere dair örgün eğitime yönelik bilgiler olsa gerektir. Bu sebeple atabegler, yanlarındaki genç meliklere genelde askerlik sanatı ve devlet idaresi çerçevesinde pratik eğitim verirken dini bilgiler ve diğer pozitif ilimler medrese uleması tarafından ayrıca verilmekteydi. Tabii ki Nizâmiye Medreselerinin kurulmasının Alp Arslan öncülüğünde ve himayesinde gerçekleştiği malumdur. Buradan hareketle Alp Arslan bilime önem veriyordu demek yanlış olmadığı gibi Alp Arslan bilgiliydi demek de çok doğru olmaz çünkü Nizâmiye Medreselerinin kuruluş sebepleri farklı olup özellikle Fatimî-Batınî hareketi karşısında bir zorunluluk olarak ihdas edilen kurumlar arasındaydı.

Siyâsetnâmelerde üzerinde durulan hükümdar vasıflarından en önemlilerinden birisi de hükümdarın tahta geçmeden önce devlet idaresi ile ilgili konularda tecrübe sahibi olmasıdır. Bu konuda Râvendî çarpıcı bir tespitte bulunur. O, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul’un başarısızlığının altında, tecrübesizliğinin olduğunu ve belli aşamalardan geçmeden sultanlık makamına oturmasının başarısızlıkta önemli rol oynadığını ifade etmektedir. Ona göre “*Sultan Tuğrul devlet yuvasında doğmuş ve ikbal ailesi içerisinde yetişmiş bir hükümdardı, ani olarak bir hükümdarlık gelmiş, çalışmadan elbise giymiş, beşikten çıkıp tahta oturmuştu. Edep mektebinde arama zahmeti çekmeden hükümdarlık atına binmiş, günlerini vakitlerini, insanların kabırlarını, talih ile kederin tesirlerini beklemekle vakit geçirmemiş, hiçbir sıkıntı görmeden, hazırlanmış sofranın, tertiplenmiş meclisin ve mal ile dolu hazinenin başına geçmiştir*”²⁷. İşte onun bu iyi talihi devlet hayatında başarılı olmasına yetmemiştir. Çünkü “*genç adam bilgili ve şöhretli olsa da tecrübe görmeden asla hüner sahibi olamaz*”²⁸ diyerek, tecrübenin önemine vurgu yapmıştır. Nitekim Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin şehzade ve meliklerin yetiştirilmesinde daha küçük yaşlardan itibaren bir atabey veya lala himâyesinde eyaletlerde idareci olarak yetiştirilmeleri ve tecrübe sahibi olmalarına dair yukarıda zikrettiğimiz uygulamanın ne kadar doğru olduğu da açıkça meydandadır.

Selçukluların Kültür Hayatı (Menakibül Arifin'in Değerlendirilmesi), Konya 1977, s. 33; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA, İslam Ansiklopedisi*, C. IV, s. 38-40.

²⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 306.

²⁸ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 316.

Buna bağlı olarak Alp Arslan'ın daha küçük yaşlardan itibaren devlet kademelerinde vali ve ordu kumandanı olarak tayin edildiği ve ilk askerî başarısını da 1043 yıllarında daha 13-14 yaşlarında iken Gaznelilere karşı elde ettiğini biliyoruz²⁹. Küçük yaşlardan itibaren ordu komutanı, vali gibi çeşitli devlet kademelerinde görevlendirilen Alp Arslan bu üstlendiği bu görevleri başarıyla yerine getirirken daha sonrasında kendisini iktidara taşıyacak saltanat yolunda büyük tecrübeler edinmiştir.

Cesaret ve kahramanlık, Siyâsetnâmelerde üzerinde durulan bir başka hükümdar vasfı olarak karşımıza çıkar. Çünkü cesaret ve kahramanlık Türk devlet telakkisinde hükümdar özellikleri bakımından ayrı bir yer tutar. Hükümdar cesur, kahraman ve alp yürekli olursa asker de arkasından hiç tereddüt etmeden yürüyecektir. Bu konuda Türk hükümdarları arasında cesaret ve kahramanlığı ile temayüz etmiş birkaç hükümdardan birisi de Alp Arslan'dır. Daha 14 yaşlarında babası tarafından Gaznelilere karşı ordu kumandanı olarak görevlendirilmiş ve bu seferden başarı ile dönmüştür.

Alparslan, amcası Tuğrul Bey'in âni ölümü üzerine, iktidar mücadelesinde güçlü ve dişli bir rakip olan amcazâdesi Kutalmış ile zorlu bir mücadeleye girişmiştir. Ancak bu konuda Vezir Kündürî de bir diğer Selçuklu Şehzadesi Süleyman'ı tahta çıkarmak için bir başka cepheden faaliyetlere başlamıştır. Vezir Kündürî Süleyman üzerinden iktidara ulaşmak uğrunda devletin bütün hazinesini askerlere dağıtmış, orduyu kendi istekleri doğrultusunda yönlendirerek Alparslan'a, taht iddiasından vazgeçmesi için "şimşekler gibi çakıp gürleyen" bir de mektup göndermişti. Giriştiği taht mücadelesinde Kutalmış gibi güçlü bir rakip yanında devlet bürokrasisinin de kendisine karşı olmasına rağmen cesaretini kaybetmeyen Alparslan, giriştiği taht mücadelesinde başarıya ulaşmayı bilmiştir³⁰. Bu durum yine Siyâsetnâmelerde sıkça zikredilen hükümdarların kararlılık özelliklerine de uygun bir davranış olarak kayda geçirilmelidir.

Mirhând, Malazgirt Savaşı esnasında bir tepe üzerinden savaşı idare eden Alp Arslan'ın savaşın büyümesine kapılarak kendisine hâkim olamadığını ve

²⁹Köymen, M. Altay, *Alparslan ve Zamanı I*, s. 4.

³⁰Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Miratu'z Zaman'da Alparslan Dönemi*, *A.Sevim, Makaleler 2*, (Haz. S. Yalçın, S. Özbek), Ankara 2005, s.188-189.

otağını terk ederek savaş alanına atıyla girdiğini ve hâcibi tarafından atının dizginlerinden tutularak zorla savaş alanından çıkarıldığını kaydeder³¹.

Tuğrul Bey'in vefatı sonrasında üvey kardeşi Süleyman'ın Vezir Kündürî tarafından Sultan ilanına karşı ordusu ile harekete geçerek tahtı ele geçirmesinde askerın kendisini desteklemesi önemli rol oynar. Ancak ağabeyi Kavurt isyanında, isyanı bastırmak için Kirman'a giderken kendi askerlerinin kardeşi Kavurd lehine tezahürat yaptığını görünce seferi yarıda bırakarak geri dönmek mecburiyetinde kaldığını³² da unutmamak lazımdır. Aslında burada Alp Arslan'ın durumu tehlikeli görerek seferi yarıda bırakması onun tedbirli davrandığının bir göstergesidir.

Nitekim hükümdarın tedbirli olması Siyâsetnâmelerde işaret edilen önemli bir başka hükümdar özelliğidir. Aslında cesaret, kahramanlık ve tedbir iç içe girmiş ve birbirine bağlı, birbirini tamamlayan özelliklerdir. Yukarıda Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşı'nda otağını terk ederek savaşa dâhil olması cesaret ve kahramanlığın bir göstergesi olsa da diğer taraftan da tedbirsizce bir hareket olarak öne çıkmaktadır. Nitekim siyâsetnâmelerde hükümdarın emniyeti için savaş alanında tehlikeden uzak bir mekânda otağ kurmasının gereğine işaret edilir. Alp Arslan Malazgirt Savaşı'nda bu kurala uyararak savaş alanından uzak hâkim bir tepe üzerine otağını kurmasına rağmen savaş başladıktan sonra kendisine hâkim olamayarak tedbiri elden bırakmış ve savaşa iştirak etmiştir.

Yusuf Has Hâcib, *gafil hükümdarlar ülkelerine bâkîm olamazlar*, derken güç ve kudret kadar uyanık ve tedbirli olmayı da hükümdarlığın gerekli şartlarından saymaktadır. Buna göre hükümdar her şeyden önce iyi bir istihbarat ağına sahip olmalıdır. Bu haber alma teşkilatı sayesinde savaşa girmeden önce rakibi hakkında gerekli her türlü bilgiyi edinmeli ve ona göre tedbir almalıdır.

Nizâmülmülk ise tedbirli davranmaya daha fazla itina göstererek, *ülkenin her tarafına tüccar, seyyah, sâfî ve dervîş kılığında casuslar gönderilerek bilgi toplanmasını ve hadiseler büyümeden işin çaresine bakılmasını tavsiye etmektedir*³³. Bu

³¹ F. Sümer- A. Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK. Yay. Ankara 1971, s. 70

³² Köymen, *Alparslan ve Zamanı I*, s. 87-88.

³³ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, s. 94; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 110.

hususta Râvendî de farklı düşünmez. Ona göre, “*düşmanın ok atışını öğrenmek, kuvvet ve vuruşlarını tanımak, hallerine vakıf olmak, yaptıklarını ve hareketlerini görmek, ordunun âdet ve yollarını soruşturmak, kâfirin oturuş ve kalkışına bakmak(lazımdır). Çünkü hükümdar düşmanın ne yaptığını bilmezse ona karşı tedbir alamaz.*” “*tedbiri olan azlık, tedbirsiz, dağınık çokluktan daha çok devam eder*³⁴.

Ancak Alp Arslan’ın casus kullanımı ve istihbarat teşkilatını güçlendirme konusunda zaafı hatta kusuru vardır. Vezir Nizâmülmülk, güçlü bir devlet olmanın, iyi bir istihbarat ağına sahip olması gerektiğine azami derecede dikkat çekerken, Sultan Alp Arslan ise “*benim idarecilerim hakkında haber getirecek kişi ne kadar güvenilirdir. Bunlar dostu düşman, düşmanı dost göstererek faydadan çok zarar getirir*” sözleriyle Nizâmülmülk’ün bütün karşı çıkmalarına rağmen berîd teşkilatını ihmal etmiştir³⁵. Belki de bu ihmâlin bir sonucu olarak devlet içerisinde Batınî taraftarları örgütlenme imkanı bulmuşlardır.

Siyâsetnâmelerde üzerinde durulan konulardan birisi de hükümdarların aceleci davranmaması ve aldıkları kararları istişare etmesinin gerekliliğidir. Nizâmülmülk, *aceleciliği zayıfların bir işi* olarak gösterirken, Yusuf Has Hacib ise *aceleciliği bir korkunun neticesi* olarak kabul eder. Ona göre bu durum bir hükümdarda olursa, o hükümdarın her zaman hüsrana uğrayacağı gibi *acelecilik, zevzeklik ve hiddetli mizaç gibi huylar da hep bilgisizlik alametleridir*³⁶. Râvendî de bu konuda “*aceleci ruh övülmez beğenilmez, aceleci ve hafif insan, servi boylu bir pehlivan da olsa itibar görmez.*” Çünkü yavaşlık rızkın anahtarı olup devlet işinde asla acele olmaz. Şayet devlet erkânı acele kararlar almaya kalkarsa, sonuçlarını kestiremedikleri olaylarda ayakları kayar ve hüsrana biten sonuçlarla karşılaşır, doğruyu bulmakta geç kalırlar³⁷. O zaman bu hüsrandan kurtulmanın en iyi yolu istişare ve meşveret meclisi olacaktır.

Nitekim Alp Arslan’ı ölüme götüren olay da bir aceleciliğin ve telaşın eseridir. Selçuklu saray teşkilatı içerisinde sultanın cezalandırma emrini ve işlerini yerine getirmek için her daim sultanın huzurunda pür silahlı olarak hazır

³⁴ Râvendî, *Râbatü’s-Sudûr*, s. 109, 208.

³⁵ İbrahim Harekât, “Berîd”, *MEB., İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, s. 499.

³⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 171; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 92.

³⁷ Râvendî, *Râbatü’s-Sudûr*, s. 139, 140, 255, 271.

bulunan silahtar ve candarların bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Huzuruna elleri kolları bağlı olarak getirilen Yusuf el-Harezmi'yi görevliler yerine bizzat kendisi cezalandırmak yolunu seçmesi aceleci bir davranış olmuştur. Bunun sonucunda Yusuf el-Harezmi'ye iki defa ok atıp vuramayan Alp Arslan, öfke ile ve tedbirsizce tahtından aşağı inmiş ve sonrasında o telaş ile ayağı takılarak Yusuf el-Harezmi'nin ayakları dibine yuvarlanmıştır. Bu fırsatı kaçırmayan Yusuf el-Harezmi de yanında sakladığı bir hançer ile Sultan'ı ağır yaralamıştır³⁸.

Râvendî eserinde ordu ve zafer kazanma yolları üzerinde dururken iyi bir hükümdarın savaştan önce sulh yolunu araması gerektiğini tavsiye eder. Ona göre “*düşmanı iyi sözlerle yola getirmek uzun boylu savaşlarla kökünü kazımdan daha kolaydır. Çünkü düşmanın kökünü kazımda iki ihtimal vardır. Ama birleşip kavuşmak rahatlık verir*”³⁹. Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, savaş kazanmanın her zaman zafer anlamına gelmediğini asıl zaferin barıştan geçtiğini vurgulamaktadır. Nitekim Alp Arslan'ın da Malazgirt Savaşı öncesinde Bizans İmparatoru'na elçiler göndererek sulh teklifinde bulunduğu bilinen bir gerçektir.

Tarih boyunca insanların karşılaştıkları bütün sıkıntılar, haksızlıklar, adalet kavramının suistimal edilmesinden kaynaklanmıştır. Adaletin hâkim olduğu ülkede huzur ve refah hâkim olmuş, ilim ve kültür yaygınlaşmıştır. Bu sebeple adalet, siyâsetnâmelerde üzerinde ısrarla durulan, hükümdarların olmazsa olmaz denilen özellikleri arasında her zaman ilk sırayı almıştır. Türk devlet anlayışı adaleti teb'anın bir hakkı olarak görmüş ve tıpkı teb'anın doyurulup giydirilmesi gibi iyi kanunlar koyarak adaletli davranmayı da devletin varoluş felsefesi saymıştır.

Adalet anlayışı siyâsetnâmelerde genel olarak “*Adalet Dairesi*” olarak anlatılmaya çalışılmıştır. Buna göre; hükümdar adil olursa, halk huzurlu olacaktır. Halk huzurlu olursa köylü, tarlasında; esnaf, dükkanında; halk diğer işlerinde neşe içerisinde çalışacak buna bağlı olarak verim artacaktır. Verimin

³⁸ İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi* (çev. A. Sevim) Ankara 1982, s. 23,25.

³⁹ Râvendî, *Râbatü's-Sudûr*, s. 220.

artması ile devletin hakkı olan vergiler tam olarak ödenecektir. Vergilerin toplanmasıyla hazine dolacak; devlet bu dolu hazine ile devrin en son teknolojisine uygun bir ordu tanzim edecektir. Güçlü ve son teknoloji ile donanmış ordu ise adil hükümdarın önünde ülkeler açacak ona fetihleri getirecektir.

Yusuf Has Hâcib'e göre adalet ve ihtiyat bir memleket idaresinin iki önemli unsurudur. Çünkü kanun ve adalet ile memleket genişler ve dünya düzene girer. Devletin temeli adalet üzerine kurulmuştur. Devletin esası adalet yoludur. Sultan adil olur, böyle kanun koyarsa bütün dileklerine kavuşur⁴⁰. Aksi hâlde devlette bir kargaşa ortamı başlar ve zulüm kendisini gösterir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un Divânı *Luğâtî't-Türk*'de kaydettiği “*zor kapıdan girerse töre bacadan çıkar*”⁴¹ atasözü bunu gayet iyi açıklamaktadır.

Adalet kadar ön planda olan bir başka erdemde affediciliktir. Bu konuda Muaviye'nin oğluna yaptığı “*affeden üstündür, sabreden muazzamdır*” tavsiyesi ile söze başlayan Halil b. Şahin, devamla “*Bir hatalıdan intikam almak adalettir, ancak onu affetmek fazilettir. Faziletin mekânı ise daha yüksektir*”⁴² diyerek hükümdarın öncelikle af yolunu tercih etmesini tavsiye eder.

Alparslan âdil miydi? Bu konuda ilgili bütün kaynaklar Alparslan'ı merhametli, adil, şefkatli, hayırsever, İslam dinine bağlı olarak vasıflandırır. Bu bilgileri hemen hemen bütün hükümdarların ölümü sonrası ifade edilen genel bilgiler olarak değerlendirebiliriz. Ancak özellikle bazı gayr-ı Müslim kaynaklarda gerek Alparslan, gerekse özellikle Melikşah'ın ölümü sonrası övücü kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, Melikşah'ın ölümü hakkında bilgi verirken “herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnü niyet sahibi bir zat olan Sultan Melikşah öldü. Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü” kaydını

⁴⁰ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 103 - 107.

⁴¹ İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig*, s. 21 - 22.

⁴² Halil b. Şahin, *Zübdetü Keşfü'l-Memâlik*, s. 76.

düşer. Bu ifadelerin gayr-ı müslim bir kaynak tarafından zikredilmesi dikkate değer⁴³.

Alp Arslan ile ilgili anlatılan anekdotlara baktığımızda onun adaletli bir hükümdar olduğu kanaati ağırlık kazanmaktadır. Ancak adalet vasfı merhamet vasfıyla bütünlük kazanır. Peki, Alp Arslan merhametli miydi o konu biraz muammadır. Gençliğinde masum bir ihtiyarı oklayarak öldürmesi, Vezir Kündürî'nin görevden azledilmesinden sonra öldürülmesi, Hacib Aytekin'in emrine girmekte geciktiği bahanesiyle bizzat Alp Arslan tarafından öldürülmesi⁴⁴ gibi hadiseler bu konuda bazı tereddütler oluşturmaktadır. Yine Haleb Mirdasoğulları emîri Mahmud'u önce affedip sonra öldürmeye kalkışılması⁴⁵ bu sırada sarhoş da burada sorgulanması gereken bir başka hadisedir.

Ancak kardeşi Kavurd'un isyanı sonrasında ona yaptığı iyi muamele ile Kutalmış'ın ölümü sonrası cesedini görünce ağlaması merhamet ve affedici vasıflarının öne çıktığına işaret edilebilir. Yine Malazgirt Zaferi sonrasında Bizans İmparatoru'nu esir alınca onu önce kafes koyarak Selçuklu şehirlerinde gezdirmek istemesi, daha sonra bundan vazgeçerek İmparator'u affetmesi ve izzet ve ikramda bulunarak memleketine göndermesi⁴⁶ ondaki büyük hükümdar olma vasfının bir tezahürüdür.

Hükümdarda bulunması lazım gelen bir diğer özellik de cömertliktir. Aslında cömertlik ve mal dağıtma Türk devlet felsefesinde eskiden beri uygulanan bir adettir. Bu anlayışın hükümdara yüklediği en önemli vazife, halkı ve etrafındakileri doyurmaktır. Bu sebeple hükümdarlar her zaman sofralarını halka açık tutarlardı. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in sofrasını halka açık bulundurduğu eğer avda ise bulunduğu kırsal alanda da halka açık

⁴³ İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 11,22; *Urfa'da Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaç Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (çev. H. Andreasyan), TTK. Yay., Ankara 1987, s. 178; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK. Yay., s. 136.

⁴⁴ A. Sevim, "Sıbt Sultan Alparslan Dönemi", s. 188-285.

⁴⁵ A. Sevim, "Sıbt Sultan Alparslan Dönemi", s. 188-285.

⁴⁶ İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular*, s. 24; A. Sevim, "Sıbt Sultan Alparslan Dönemi", s.208, 210.

sofra kurdurduğu kaynaklarda ifade edilmektedir⁴⁷. Hakanlar tebaasını memnun etmek için sık sık ziyafet vermeleri, bu ziyafetlerde de sofradaki kıymetli yemek takımlarının davetliler tarafından yağma edilmesi olayına Türk kültüründe hân-ı yağma adı verilmekteydi.⁴⁸

Râvendî cömertlik ve ihsan konusunda “*bir insanın cömertliği onu düşmanlarına sevdirebilir, tamahkârlığı ise çocuklarını bile düşman eder*”⁴⁹ sözleriyle hükümdarın gerektiğinde etrafındakilere mal ve servet dağıtmayıp, ihsanda bulunmamasını sonu felaketle bitecek tehlikeli bir olay olarak görmektedir. Hükümdarın teb’asına ihsan da bulunmasına ve özellikle devlet ricalinin maaş, iktâ ve hediye dağıtımını gibi maddi yönden tatmin edilmesine itina göstermesi gerektiğine işaretle “*Sen onların bir zerreğine tamah edersen onlar senin bir torba dolusu parana tamah ederler. Onların rızıklarından bir dinar kesersen, onlar senin malından bir kantar keserler*”⁵⁰ diyerek aksine bir davranışın devlet hazinesine büyük zarar vereceğini ifade etmektedir. Râvendî konuya devamlı, “*bu cibana sahip olan hükümdar, insanlar için sofralar kurar*”, “*çünkü, malın iyisi, birer bir insanı, kendisine verildiği zaman kul haline getirendir. Unutulmamalıdır ki, insanlar ihsanların kulları*”⁵¹ olması sebebiyle onları dağıtılacak hediyelerle kontrol altında tutmak daha kolay olur”. ifadelerini kullanır.

Cömertlik konusunda Yusuf Has Hâcib de “*ey kabraman vur, al ve aldıklarımı yine yiğitlerine ver. Cömert ol, mal bağışla yedir ve içir; eğer malın eksilirse tekrar vur, al ve eksileni tamamla*”⁵² diyerek cömertliğe ve bunun tabii bir neticesi olarak da mal dağıtmaya işaret etmektedir. Yukarıda eski bir Oğuz an’anesi olarak ifade ettiğimiz hakanın ziyafet yani toy verme işini yerine getirmediğinde, teb’anın bunu bahane ederek zaman zaman isyanlara giriştiğine dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmaktadır.

⁴⁷ Coşkun Alptekin, “Büyük Selçuklular” , *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, s. 193.

⁴⁸ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları*, 2. bsk. Ankara 1980., s. 104, 401; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 256.

⁴⁹ Râvendî, *Râbatü’s-Sudûr*, s. 234.

⁵⁰ Râvendî, *Râbatü’s-Sudûr*, s. 129.

⁵¹ Râvendî, *Râbatü’s-Sudûr*, s. 25, 107, 206.

⁵² R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 89.

Nizâmülmülk ise cömertlik konusunda devlet ricaline maaş, iktâ ve hediyeler dağıtılmasını teşvik eder. O, bir adım daha ileri giderek, kâdim hükümdarların yaptığı gibi hükümdarın yılda en az iki defa olmak üzere devlet ricalini ve askerlerini huzuruna çağırarak kendilerine dağıtılacak para ve sair hediyeleri bizzat kendi eliyle vermesini tavsiye etmekte ve bu durumun onların kalplerinde muhabbet ve sadakatın oluşmasını sağlar demektedir⁵³.

Alp Arslan Devri ile ilgili kaynaklarda halka açık bir ziyafet verildiği hakkında bilgiye rastlamadık. Ancak Alp Arslan'ın sık sık devlet ricaline bâr-ı âmm ve bar-ı hâss adı altında ziyafetler verdiği ve devlet ricaline karşı mal dağıtımı ve ihsanlarda bulunma konusunda hayli cömert olduğu, saray içerisinde günde elli koyun kesilen bir imâret bulunduğu ve ayrıca adları listeler hâlinde tanzim edilen fakirlere yiyecek, giyecek ve harçlıklar dağıtıldığına dair kaynaklarda çok sayıda malumat bulunmaktadır. Tahta oturduğu yıl sarayında iki milyon miskal değerinde muazzam bir sofraya kurduarak devlet ricalini ağırlamıştır⁵⁴. Yine, Malazgirt Zaferi sonrasında Bizans İmparatoru'na yaptığı muamele ve ihsanlar ile kendisini uzun süre uğraştıran Halep emîri Mahmud'a yaptığı in'am ve ihsanlar Alp Arslan'ın cömertlik konusunda siyâsetnâmelerdeki vasıfları bünyesinde fazlasıyla taşıdığının bir göstergesidir.

Aslında cömertliğin maddi bir getirisinin olmadığı ancak manevi alanda getirisinin ise sevap kazanmak ve hayırla yâd edilmek olduğu bilinmektedir. Bu sebeple hükümdarlar için cömertlik devleti îmar etmek olmalıdır. Siyâsetnâmelerde de devleti mamur hâline getirmek idarecilerin en önemli görevleri arasında olup hükümdarlar “ülkeyi güçlendirmek için ticarete, zîraate önem vermelidir”. Bu konuda İbn Şahin'e göre iyi bir sultan, “ganimet ve vergiler yoluyla biriktirdikleri paraları hazînededen çıkarmalı, askerlere, şehirlere harcamalıdır”⁵⁵. Böylece Orhun Kitabeleri'nde “ölmek üzere olan milleti dirilttim, çöplük milleti

⁵³ M. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 19; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 127; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 89-90.

⁵⁴ A. Sevim, “Sıbt Sultan Alparslan Dönemi”, s. 194-195, 198; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*. Cilt, *Alparslan ve Zamanı*, Ankara 2016, s. 116-121, 195.

⁵⁵ Halil b. Şahin, *Zübdetü Kesfî'l-Memâlik*, s. 54

*elbiseli, fakir milleti zengin kaldım, az milleti çok kaldım*⁵⁶ ifadelerinde işaret edildiği gibi memleket mamur halk müreffeh olacaktır.

Alp Arslan'ın îmar faaliyetleri konusunda çok hassas olduğu, ülkeyi vakıflar eliyle başta medreseler olmak üzere, darüşşifalar ve kervansaraylar ile donattığı bilinmektedir. İslâmiyet'in henüz girmediği ülkelerde fethettiği her şehre derhal bir câmi yaptırdığı, askerî faaliyetlerinden dolayı yeterince fırsat bulamadığı îmar işlerini ilim, fikir ve sanat adamlarını toplayıp devlet himayesi altına almak gibi sosyal faaliyetleri de veziri Nizâmülmülk'ün eliyle yürüttüğü bilinmektedir⁵⁷.

Türk devlet telakkisinde vatan ana, devlet ise baba olarak kabul edilir. Vatan anadır; çünkü vatan ana kucacı gibi tehlike ve musibetler karşısında sığınılacak bir limandır. Milleti tıpkı bir ana şefkati ile sarar, sarmalar. Devlet babadır; bir babanın evladını sevmesi gibi sevgisini açıkça izhar etmez. Hatta yeri geldiğinde hata yapan evladının kulağını çekerek cezalandırmayı da ihmal etmez. Bunun içindir ki, devletin verdiği cezalar halk tarafından fazla tepki görmez veya halkın ifadesiyle şeriatın kestiği parmak acımaz. Ancak hükümdarlar babalık vasfını daima cezalandırma yoluyla uygulama alanına koymamalıdır. Dünyada hayırla yâd edilmenin bir başka yolu da hükümdarların affedici olmasıdır. Her hata ve kusurlu davranışın mutlak surette cezalandırılması gerekmez. Böyle durumlarda hükümdarlar *“bir hata, bir yanlış, intizamsızlık ve kusur görürlerse üzerine af eteğini örterek, o kimseyi ayıplamayı ve kınamayı terk etmelidir”*⁵⁸.

Alp Arslan'ın hata ve kusurları örtme vasfı konusunda Nizâmülmülk ile aralarında geçen çarpıcı bir misali zikretmek gerekir. Birgün Alp Arslan'ın namaz kıldığı mekâna Vezir Nizâmülmülk'ü şikayet eden bir mektup bırakılır. Sultan bu mektubu okuduktan sonra vezirini çağırarak *“şayet bu haller sende var ise durumunu düzelt, yok ise hakkında şikâyet edenleri affet”* diyecektir⁵⁹. Buna rağmen gerek vezir Kündürî'nin vezaretten alındıktan sonra öldürülmesi, gerekse

⁵⁶ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 19

⁵⁷ A. Sevim, “Sıbt Sultan Alparslan Dönemi”, s. 214.

⁵⁸ Râvendî, *Râbatü's-Sudûr*, s. 63-64, 104.

⁵⁹ İbnü'l-Adım, *Biyografilerle Selçuklular*, s. 22.

Hâcîp Aytekin'in basit bir hatadan dolayı öldürülmesi hadiselerinde Alp Arslan'ın affedici bir karakter taşıyıp taşımadığı tartışmaya açık bir konudur.

Hükümdarlık tahtına oturan kişi başarılı olmak için yukarıda ele aldığımız özelliklerin yanında, kendisine yardımcı olacak vezir ve devlet adamlarının seçiminde de dikkatli davranmalıdır. Râvendî'ye göre kudret ve iktidar ancak iyi yardımcıları sayesinde ayakta kalır. Çünkü “*insan asla yalnız başına hükümdarlık yapamaz*”. O hâlde hükümdar kendisine devlet işlerini idarede yardımcı olmak amacıyla iyi bir “*vezir, nedim, kâtip ve hâcîp seçip bulması lazımdır. hükümdarlığın iyi bir halde kalması vezir sayesinde mümkündür. Nedimi ona aklını gösterir, kâtipi fazilet ve bilgisini ispat eder. Hâcibi ise onun siyasetinin delilidir.*” O zaman hükümdarın göreve getireceği kişiler işe ehil kimseler olmalıdır. Yoksa uzun zaman gaflette kalanın devleti yıkılır⁶⁰. Gafleti ortadan kaldırmanın tek yolu ise işbilir tecrübe sahibi devlet erkânı ile daima istişare etmektir.

Bu konuda Alp Arslan'ın kendisinden memnun olmadığı ve işe ehil olmadığını düşündüğü Kündürî'yi görevden azlederek yerine Nizâmülmülk'ü getirmesi, kendisine yardımcı olacak vezir ve devlet adamlarının seçiminde ne kadar dikkatli davrandığını göstermektedir. Yine kumandanlarından Erdem tarafından bir Batınının devlet kadrolarında istihdam edildiğini öğrenince bu tayini yapan emir Erdem'i çağırarak “*Biz bidat nedir bilmeyen samimi Müslümanlarız. Onun için Allah bizi azîz kıldı.*” sözleriyle azarlayıp ikâz ettiğini ve devlette istihdam edilecek kişilere azami dikkat ve itina gösterilerek işe ehil kimselerin görevlendirilmesi gerektiğini emretti. Ancak devlet ricaliyle istişare konusunda Alp Arslan'ın çevresini fazlaca dinlediği ve sık sık etki altında kaldığı görülmektedir. Kündürî'nin öldürülmesinde kaynaklar vezir Nizâmülmülk'ün etkisinden bahsederler. Yine Nizâmülmülk zaman zaman sultan Alp Arslan'ın almış olduğu kararlara müdahale ederek değiştirmeyi başardığı da kaynaklarca zikredilmektedir⁶¹.

Râvendî, hükümdara yaptığı nasihatleri kısaca özetleyerek aslında konuya da son noktayı koymaktadır. Aşağıdaki ifadelerle modern devleti

⁶⁰ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 168, 223, 256.

⁶¹ A. Sevim, “Sıbt Sultan Alparslan Dönemi”, s.224.

sırtında taşıyan bürokrasi, adalet ve maliye unsurlarının önemi vurgulanmaktadır. “*Tabt nasıl dört ayaküstünde duruyorsa hükümdarlık ve devlet işi de dört kişi sayesinde ayakta durmaktadır. Birincisi; şeriat hükümlerini yürütürken hakka riayet eden adaletli bir kadı. İkincisi; zulme uğrayanın hakkını zalimden, zayıfın hakkını kuvvetliden alan divan sahibi. Üçüncüsü; bazinein kanununu haraç haklarından cizyesinden gereği gibi alan, zulmü caiz görmeyen, iyilik düşünen destür. Dördüncüsü ise; hadiseleri haberleri doğru olarak bildiren ve doğruluktan ayrılmayan vekillerle hâciblerdir*”⁶².

Sonuç olarak İlk Çağlardan günümüze kadar uzanan modern devlet yapılarında, insanlar kendisini ve toplumu yönetecek, yasalar koyacak bir idareci seçmek zorunda kalmışlar ve bunun sonucunda idare eden ile idare edilenler arasında karşılıklı hak ve hukuk ilişkisine dayanan bir anlayış ortaya çıkmıştır. Ancak her toplumda ve devlette adalet ve eşitliği sağlamanın mümkün olamayacağı aşikârdır. İstenmeyen bir durumun ortaya çıkmaması için devlet adamlarına siyaset bilimi niteliği taşıyan ve özde devlet hayatına ilişkin kurallar ve tavsiyeler içeren eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Türk-İslam devletleri tarihinde genel olarak “*siyâsetnâme*” adıyla anılan bu tarz eserler de ele alınan konular arasında; hâkimiyet telakkisi, hükümdarda bulunması lazım gelen özellikler, vezirin görev ve yetkileri, diğer devlet ricalinin seçiminde gösterilmesi gerekli titizlik, ordu ve maliye teşkilatına dair gerekli tavsiyeler başta gelir. Bu tavsiyelerin büyük çoğunluğu günümüzde dahi hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Siyâsetnâmelerde yapılan tavsiyeler arasında ilk sırayı hükümdarda bulunması gereken özellikler alır. Bu özellikler incelendiğinde kut sahibi ve asil soydan olmak, akıl ve bilgili olmak, adil ve cömert olmak, erdemli olmak gibi iddialı bir hükümdar tasviri ile karşılaşırız. Ancak her türlü hatadan ve kusurdan arındırılarak idealize edilen bu hükümdar portresinin karşılığını, pratikte ve gerçek hayatta bulmak oldukça zordur. Nitekim Türk-İslam devletleri tarihinde bu özelliklerin tamamını bünyesinde barındıran hükümdar sayısı bir elin on parmağını geçmez. Hükümdarların çoğu bu özelliklerin bir kaçı ile hükümdarlık yaparken pek çoğu da bu özelliklerin yanından bile geçmeden saltanatlarını tamamlamışlardır.

⁶² Râvendî, *Râbatü's-Sudûr*, s. 356-357.

KAYNAKÇA

- ALPTEKİN, Coşkun “Atabeg”, *DİA*, C. IV, s. 38-40, Ankara 1991.
- ALPTEKİN, Coşkun “Büyük Selçuklular” , *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, s. 193.
- EFLAKİ, EFLAKİ, *Menakıbu'l-Arifin* (trc. T. Yazıcıoğlu), II Cilt, Ankara 1959 – 1961.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1983.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 1981.
- HALİL B. ŞAHİN, *eż-Zabiri, Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyanı't-Turuk ve'l-Mesalik*, (nşr. B. Ravis), Paris 1894.
- HAREKÂT, İbrahim, “Berîd”, *MEB.*, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992.
- İBNÜ'L-ADİM, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi* (çev. A. Sevim) Ankara 1982.
- İNALCIK, Halil, “Padişah”, *DİA*, C. 34.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Alparslan” *DİA*, C. 2.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Ankara 1980.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997.
- KÖYMEN, M. Altay, *Alparslan ve Zamani I*, Ankara 1983.
- KÖYMEN, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt, Alparslan ve Zamani*, Ankara 2016.
- KÖYMEN, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1982.
- KRAMERS, J.H, “Sultan”, *MEB.*, *İslam Ansiklopedisi*, XI.
- KUR'AN-I KERİM
- MEHMED NİYAZİ, *Türk Devlet Felsefesi*, 2. bsk. İstanbul, 1996.
- MEVLANA, Mevlana, *Fihri Mâfih*, (Çev. M. Anbarcıoğlu), 5. Bsk. İstanbul 1990,

NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyaset-Nâme* (haz. M. Altay Köymen), Ankara 1982.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982.

ÖZBEK, Süleyman, "Zübdetü Keşfü'l-Memalik'de Türk Devlet Telakkisinin Yansımaları", *Gazi Eğitim Fak. Dergisi*, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı I-II, (Temmuz 2009), s. 82-93.

ÖZBEK, Süleyman, "Siyasetnâme Özellikleri Açısından Rahatu's-Sudur'un Değerlendirmesi", *AKÜ. Sos. Bilimler Dergisi*, C. IX/2 (2007), s. 147-162.

RÂVENDÎ, *Râbatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr* (çev. A.Ateş), TTK. Yay. Ankara 1957.

SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtu'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan" Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler, Sultan Alparslan Dönemi", *Ali Sevim Makaleler-2* (Haz. S. Yalçın, S. Özbek), Ankara 2005, s. 195.

SEVİM, A. -E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK. Yay., Ankara 1995.,

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları*, 2. bsk. Ankara 1980.

SÜMER, Faruk, Ali SEVİM, *İslam Kaynaklarına Göre Malzğirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK. Yay. Ankara 1971, s. 70

TANERİ, Aydın, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menakibül Arifin'in Değerlendirilmesi)*, Konya 1977.

TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1997.

UĞUR, Mustafa, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, MEB. Yay. İstanbul 2001.

YİĞİT, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, C. VII, İst. 1991.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (çev. H. Andreasyan), TTK. Yay., Ankara 1987.